

Belgesel: Filmden de garip!

Belgesel sinemanın yeniden keşfi ve hem geçmişteki kayıp cevherlerin hem de günümüz belgesellerinin ilham verici renkliliği üzerine serbest düşünceler...

Necati Sönmez

Dünyada neredeyse her on sinemacıya bir adet düşecek denli fazla sayıda bulunan irili ufaklı film festivalleri içinde, ismi kulağa en sevimli gelenlerden biri İrlanda'da düzenlenen "Stranger Than Fiction" Belgesel Film Festivali'dir. Dilimize "Kurmacadan da garip" ya da daha Türkçe bir ifadeyle, "Filmden daha acayip" diye çevirebileceğimiz bu başlıktaki espri, bir gerçeğin ifadesi aynı zamanda: Çoğu artık birbirini tekrar etmekten öteye gidemeyen kurmaca filmleri izlemek bize habire 'de javu' duygusu yaşatırken, asıl şaşırtıcı hikayeler belgesel olarak çıkıyor karşımıza. Dünya sinemasına dönük böylesine kestirmeden bir genelleme yapmak kolay değil tabii, ama en azından benim kişisel gözlemlerim bu minvalde. Üstelik sadece hikayeler değil, filmlerin estetiği açısından da durumun böyle olduğunu düşünüyorum: Sinemasal anlatımın yaratıcı örnekleri, günümüzde uzun metrajlı kurmaca filmlerden ziyade başka alanlarda, en çok da belgeselde çiçekleniyor.

Kısa bir süre önce küçük bir festivalde yaşadığım deneyim, bu gözlemin basit bir sağlaması gibiydi, ayrıca yukarıdaki tesbitin bugünün belgesellerine has olmadığını gösteriyordu. Fransa'nın Lille kentinde düzenlenen festivalin onur konuğu, Filistin sinemasının dünyaya adını duyurmuş en önemli isimlerinden Michel Khleifi idi. Bir akşam, konukları olduğum ve beni bu yerel festivalden haberdar eden Cezayir kökenli arkadaşlarımla birlikte yönetmenin peşpeşe gösterilecek iki filmini izlemeye gittik. Filmlerden ilki, Khleifi'nin en tanınmış yapıtı vaktinde Cannes'da eleştirmenler ödülü alan "Galile'de Düşün" (Urs al-Jalil, 1987), diğeri ise bundan yıllar önce çektiği, daha önce hiç duymadığım "Bereketli Bellek" (Al Dhakira al Khasba, 1980) adlı uzun metrajlı bir belgeseldi. Elbette bizi oraya asıl çeken şey, yıllar önce gördüğümü hayal meyal hatırladığım "Galile'de Düşün"ü yeniden izleme arzusuymdu. İki filmi birbiri ardına izledikten sonra, salondan aklım karışmış bir halde çıktım: İsraili askerlerin kendilerini zoraki davet ettirdiği bir Filistin düşününü anlatan, ilk bakışta zengin bir dramatik malzemeye sahip olan "Galile'de Düşün" aradan geçen yıllarda gücünden epey yitirmiş, yer yer klişelerle örülü bir film olarak gözümde sinemanın Olimpos'undaki yerinden düşürmüştü, en azından epey irtifa kaybetmişti. Filistinli yaşlı bir ev kadını ile bir grup müzisyen ve edebiyatçının hayatından kesitler sunan "Bereketli Bellek" ise, benim için müthiş bir keşif olmuş ve artık hiç unutmayacağım filmler arasındaki yerini almıştı. Bu konuda yalnız da değildim, yanımdaki arkadaşlar aynı şeyi düşünüyordu; gösterimden çıkan kalabalık bir

grupla birlikte gidilen yemekte de, hemen herkes belgeselden konuşuyordu. (Michel Khleifi kurmaca film yönetmeni olarak tanınıyor; fakat “Ma’alul” adlı bir başka belgeseli, Kasım 2009’da yapılacak Uluslararası Amsterdam Belgesel Festivali’nde (IDFA) gösterilmek üzere İsraili usta belgeselci Eyal Sivan tarafından seçilen sinema tarihinin “en iyi 10 belgesel”i arasında yer alıyor örneğin.)

Belgesel türünün hem içeriksel hem de estetik anlamda son 10-15 yılda geldiği yer, gerçekten de göz kamaştırıcı. Belgeseller büyük festivallerde kurmaca filmlerle aynı kulvarda yarışıyor, dahası onlara fark atıyor, ticari gösterime girip anımsanmayacak sayıda seyirci çekiyor, kamu gündemini belirleyebiliyor, vs. Ama şu da var ki, geçmişte yapılmış ve benzer potansiyele sahip, şimdikilerden daha az yaratıcı olamayan belgeseller, sinema tarihinin tavanarasında unutulmaya terk edilmiş. En azından eleştiri kurumunun kapsama alanına nadiren girebilmiş, anaakım filmlerin göterişliliği ve ışıltısı onlara pek bir yaşam alanı bırakmamış.

Sözgelimi Polonya sineması deyince Kieślowski’yi ya da Polanski’yi herkes bir çırpıda hatırlar da, Kazimierz Karabasz’ın ya da –filmlerini çok yeni keşfettiğim ve hayal gücüne hayran kaldığım- Wojciech Wiszniewski diye bir adamın ismini kimse bilmez. Bir düzine kadar kısa belgesel çektikten sonra ilk uzun metrajlı filminin çekimine günler kala kalp krizinden ölüveren genç Wiszniewski eğer yeterince yaşasaydı, muhtemelen bu belgeselleriyle değil sonradan çekeceği kurmaca yapıtlarıyla nam salacaktı. Yine, örneğin Kieślowski’nin kurmaca filmlerini su gibi biliriz, ama onlardan önce yaptığı muhteşem belgesellerinden haberdar bile değilizdir.

Örnekleri çoğaltmak mümkün: Werner Herzog’un belgeselleri ancak son yıllarda festivallerin gedikliisi oldu, oysa Herzog –son 10 yılda enerjisini bu türe daha fazla ayırmakla birlikte- yıllar önce de belgeseller çekmiş, en azından Errol Morris’in bu alana yönelmesine önyak olarak türe büyük iyilik yapmış bir sinemacı. (Morris’i film çekmeye teşvik etmek uğruna kendi ayakkabısını pişirip yediği “Werner Herzog Eat His Shoe” adlı filmi görmemiş olanlar, Herzog’u yeterince tanımış sayılmaz! Yeri gelmişken, Herzog’un 1968 tarihli kısacık filmi “Letzte Worte”yi izleyince, belgeselde biçimsel arayışların hiç de yeni bir şey olmadığını; ayrıca bu filmin iki günde çekilip bir günde kurgulandığı düşünülürse, günümüzün teknolojik avantajlarının da öyle büyütülecek bir mevzu olmadığını anlıyor insan.)

Herzog’tan söz açıp da konuyu hemen kapatmak olmaz. Belgeselin büyüüne dair Herzog’la bağlantılı bir not daha: Çağımızın bu enerji dolu yönetmeninin en fazla ses yapmış filmlerinden biri “Fitzcarraldo”dur, malum. Haddimi aşarak şöyle bir iddiada bulunacağım: Les Blank’ın

“Fitzcarraldo”nun setinde çektiği ve bu lanetli filmin yapım sürecini anlatan “Burden of Dreams” adlı belgesel, bana göre Herzog’un filminden bile daha ilginçtir. Üstelik sadece Amazonların ortasında binbir çileyle çekilmeye çalışılan bir filmin akıl almaz yapım serüvenini anlattığı için değil, genel olarak sinemanın doğası üzerine, kendi filmini çekmek, hayalinin peşinden koşmak, eser üretmek üzerine ve bu uğurda göze alınacakların haddi hesabı üzerine düşünmeye iten -hatta saç baş yolduracak düzeyde düşündüren- bir film olduğu için... Özetle “Burden of Dreams”, genel anlamda sinema üzerine yapılmış en etkileyici belgesellerden biridir.

Bu filme imza atan Les Blank, yukarıda bahsi geçen “Werner Herzog Eats His Shoe”nun da yönetmeni. Onun da ismini anıp geçivermek yakışık almaz. Tür içinde epeyce zengin bir damarı oluşturan Amerikan belgeselinin parlak zekalarından biri, Blank. Tek bir örnek vermek gerekirse, ‘ön dişleri ayırık olan kadınlar’ gibi çoğumuza eften-püften gelebilecek bir konudan muhteşem bir film çıkararabilmiş yönetmendir kendisi. “Gap-Toothed Women” (1987) adlı bu sevimli film, sadece eğlendirici bir belgesel olmakla kalmıyor, insanın kendi bedeniyle ilişkisini sorgulayan felsefi-psikolojik bir derinliğe de ulaşıyor.

Aynı konuda kurmaca bir film yapmaya soyunacak kadar cesur bir yönetmen var mıdır acaba? Birileri yapmaya kalksa bile herhalde tatsız tuzsuz bir film olurdu. Buradan, belgeselcilerin hem konu seçiminde hem de onu ele alış tarzında ne kadar geniş bir özgürlük alanına sahip olduğu sonucuna varabiliriz. Bu özgürlüğün farkında olan ve onu hakkıyla kullanan belgeselcilerin sayısı her ne kadar az olsa da...

John Grierson’ın ta en başından beri “güncelliğin yaratıcı biçimde ele alınışı” diye tanımladığı belgesel türünün temellerini atan Robert Flaherty, Jean Rouch, Joris Ivens gibi ustaların mirası üzerine çok şey eklendi. O filmleri bugün hala hayranlıkla izliyor olmamız (40 küsur yıl önce çekilen “Pour le Mistral” düzeyinde bir film bugün çekilse yine aynı hayranlığı uyandırır), bu yaratıcı damarın sağlamlığını ve derinliğini gösteriyor. Fakat zamanla belgesel mecrası yatay olarak da epey genişledi, öyle ki kurmaca sinemanın sınırına gelip dayandı. İki alan birbirine doğru genişledikçe aradaki sınırın sıkça ihlal edildiği bir döneme girdik. Bu ihlallerin ‘yasal’ olup olmadığı sınır jandarmalarının bileceği iş, ama meşru olduğu kuşku götürmez. Hatta bu sınırı en çok ihlal etmiş olan Godard’ın sözü bugün her zamankinden daha geçerli: “Röportaj ancak kurmaca bağlamı içine yerleştirilirse, kurmaca ise ancak bir belgesel zeminine sahipse ilgici çekici olabilir.” Başka bir deyişle, her iki tür birbirine ne kadar yaklaşırsa yaratıcı potansiyeli o ölçüde artıyor.

Günümüz belgeselinin kurmacayla ilişkisi çok tartışılan, özellikle cinema verite, direct cinema gibi kavram ve akımların gölgesinde ele alınan bir konu. O tartışmalara pek girmeden, bu konudaki en radikal yaklaşımlardan birini anmakla yetinelim. Belgesel mantığı içinde çok uç bir örnek sayılabilir, ama 'belgeselcinin' gönül rahatlığıyla neler yapabileceğini gösteriyor: Danimarkalı Jon Bang Carlsen, İrlandalı bekar bir adamın hikayesini anlattığı "It's Now or Never" (1996) adlı filminde 'gerçekliği yeniden yaratmak' için ne tür yöntemlere başvurduğunu "How to Invent Reality" adlı kamera-arkası filminde anlatır, daha doğrusu ifşa eder. Filmleri belgesel festivallerinde gösterilen, ancak kendine belgeselci değil kısaca 'sinemacı' diyen, filmindeki karakterleri de aktör olarak gören Carlsen, şunu yapıyor: Konu olarak seçimini yaptıktan, yani "İrlanda kırsalında yaşayan bekar bir erkeğin yaşamını" anlatmak istediğine karar verdikten sonra, ülkenin ücra bir kasabasına yollanıyor. Kasabanın barında gözüne kestirdiği adamlarla konuşup tanışıyor ve nihayet birinde karar kılıyor. Sonra seçtiği adamla uzun röportajlar yapıp ses cihazına kaydediyor, yaşadığı mekanı vs. gözlemliyor. Ardından eve dönüp bu röportajlar üzerinden bir senaryo döşeniyor. Çekime gittiğinde, bizim adamı değil de onu daha iyi canlandırabilecek bir başkasını buluyor ve aktörlük ücretini de ödeyip filmi senaryoya uygun biçimde onunla çekiyor. Mekan olarak da, gerçek karakterin evini dramatik etki bakımından uygun bulmayınca, bayırların ortasındaki başka bir evi kiralanıyor ve çekimler orada yapılıyor. Sonuçta, ele alınan konunun hakkını veren bir film çıkıyor ortaya! Adına ister belgesel deyin, ister kurmaca.

Şimdi, düzayak röportajlar üzerine kurulu, 'gerçeğe sadık' ama bir o kadar sıradan bir belgeselin bizim bekarın yaşamını daha 'sahici' biçimde yansıtacağını kim iddia edebilir? Bir kaç sene önce Werner Herzog (dönüp dönüp ona geldik!) belgeselle ilgili verdiği bir sinema dersinde şu espriyi yapmıştı: "Yüzde yüz gerçeklik arıyorsanız, size Manhattan telefon rehberini önerebilirim. Orada binlerce gerçek numara var. Ama çok sıkıcı!"

Buraya kadar söylenenler, benim gibi hayatının yarısını sinema izleyerek geçirmiş birinin belgesele karşı neden böylesine büyük bir iştah duyduğunu yeterince anlatmıştır umarım. Ama bu tercihin temel bir nedeni daha var. Bir süre önce Slovenyalı meslektaşım ve hayat arkadaşı Nika Bohinc ile birlikte çok trajik bir biçimde hayata veda eden -Manila'daki evlerine giren hırsızlar tarafından öldürülen- genç bir Filipinli eleştirmenin, Alexis Tioseco'nun bir yazısındaki şu cümlede ifadesini bulan şey: "Sinemayı yıllar geçtikçe katlanarak büyüyen bir tutkuyla severken, kendimi bana ihtiyaç duymayan bir şeyin hizmetine koşma ihtiyacı duymadım. Hep şöyle düşünmüştümdür: Antoinette Jadaone'nin (Filipinli genç bir kısa filmci – y.n.) büyüleyici filmleri okur tarafından keşfedilmeyi beklerken neden 'İhtiyarlara Yer Yok' üzerine kalem oynatayım ki?"

Aynı merakı ve kaygıyı paylaşanlar için bir öneri: Genel olarak günümüz belgesel sinemasını, ayrıca bu yazıda kıyasından köşesinden değinilen meseleleri, yaşayan en önemli yönetmenlerin ağzından tartışan bir film yapıldı geçen yıl: Pepita Ferrari'nin yönettiği "Capturing Reality – The Art of Documentary". Belgesele yakın ilgi duyan herkesin, bu belgeseli bulamasa bile filmin NFB tarafından hazırlanan web sitesine uğramasını tavsiye ederim. Neredeyse filmdeki malzemenin hepsini içeren, bugüne kadar rastladığım bir film üzerine yapılmış en doyurucu site. (<http://films.nfb.ca/capturing-reality>)

Patrizio Guzman'ın orada söylediği bir sözle bitirelim: "Belgeseller, insanlığın ve yaşamın arşividir. Sadece belge olarak bile çok değerli bir şeydir. Düşünsenize, 14. Louis dönemini, 18. yüzyılı, ya da Mısır Uygarlığını veyahut Babil kulesinin nasıl olduğunu bugün görebilmek muhteşem olmaz mıydı?"

(Sinema Dergisi, 15. Yıl Özel Sayısı için yazılmıştır.)